

перший етап у розвитку останніх, що передує власне тим суспільствам, які В. П. Ілющекін називає станово-класовими.

Очевидно, відмінності між ранньокласовими та станово-класовими суспільствами є найбільш істотними не стільки у виробничо-технічній площині (хоча й тут ними не слід нехтувати), скільки у сфері соціально-економічних відносин. Якщо у перших провідну роль відіграє державна влада-власність на головні засоби виробництва (у першу чергу — на землю), а експлуатація здійснюється корпорацією носіїв влади завдяки дії редистрибутивної системи, то у других приватні домогосподарства вже мають певну економічну самостійність, а в ролі експлуататорів бачимо осіб, що володіють засобами виробництва.

Крім того, як останнім часом зазначають деякі фахівці⁹, при розгляді докапіталістичних експлуаторських суспільств принципово важливим є відокремлення західного та східного шляхів розвитку соціально-економічних відносин. У більшості країн традиційного Сходу не тільки на ранньокласовому, а й на станово-класовому етапі розвитку переважала державна експлуатація дрібних (об'єднаних у відповідні общини) домогосподарств, тоді як на Заході, починаючи вже з античних часів, станово-класове суспільство ґрунтується переважно на пригнобленні людини людиною (у вигляді рабовласництва, кріпацтва, колонату тощо) при широкому розповсюдженні приватно-власницьких відносин на засоби виробництва. Це, безумовно, пов'язане з деякими принциповими відмінностями між ранньокласовими суспільствами східного та західного типів¹⁰.

Отже, вітаючи публікацію фундаментальної праці В. П. Ілющекіна, погоджуючись з його критикою «п'ятичленної схеми» та більшістю авторських висновків щодо характеристики станово-класових суспільств, слід підкреслити, що розглянута вище концепція не тільки підводить підсумки минулого етапу розвитку формаційної теорії, а й висуває нові питання, які чекають свого вирішення.

Одержано 3.05.89.

Ю. В. ПАВЛЕНКО

⁹ Алаев Л. Б. Указ. соч.— С. 78—90; Васильев Л. С. Что такое «азиатский способ производства»? — С. 65—75; Седов Л. А. Указ соч.— С. 50—64; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72—85.

¹⁰ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития).— К., 1989.

Баран В. Д.

Пражская культура Поднепровья.—

К.: Наукова думка, 1938.— 159 с., иллюстр.

Проблема слов'янського етногенезу завжди була в центрі уваги широкої громадськості, а окремі питання цієї проблеми є предметом поживавленого обговорення і гарячих суперечок серед науковців. Одне з таких питань — виникнення та історична доля праської культури — найбільшої з трьох великих культур, поширених на слов'янській території в третій чверті I тисячоліття н. е., тобто напередодні виникнення найраніших слов'янських державоутворень. На відміну від двох останніх синхронних слов'янських культур — пеньківської та колочинської, — розповсюджених на території, яку пізніше заселяли лише східні слов'яни, праська культура відома на широких просторах Східної та Середньої Європи. Вона охоплювала райони, заселені опісля східними, західними і південними слов'янами. Ґрунтовне вивчення цієї культури може дати ключ до з'ясування процесу поділу колишньої слов'янської спільності на три окремі гілки — східну, західну та південну.

Займаючи таку велику територію, праська культура не могла бути абсолютно монолітною. Завдання дослідників полягає зараз у тому, щоб виявляти не тільки спільні риси, характерні для цієї культури, насамперед, локальні відмінності та міс-

цеві варіанти. Рецензована монографія В. Д. Барана і розглядає такий її аспект, а саме: характеристику Подністровського варіанта празької культури на основі аналізу матеріалів з двох поселень цієї культури, виявлених і досліджених автором біля с. Рашків, Чернівецької області.

Праця складається, фактично, з двох частин. Перша — аналітична, а друга містить широку добірку матеріалів. Книга ілюстрована якісними рисунками та відносно чіткими фотографіями.

Після лаконічного вступу автор відразу переходить до одного з найбільших розділів монографії, який містить основні дані досліджуваних поселень: історія їх дослідження, топографія, природні умови, загальне розташування виявлених тут житлових та господарських споруд, зведена характеристика речового інвентаря — керамічні та металеві вироби.

Подані відомості про джерельну базу праці підкреслюють аргументованість та вагомість її подальших висновків. Досліджено два поселення, в тому числі одне повністю. Розкрито площу близько 10 тис. м², виявлено і досліджено 105 житлових та 53 господарських споруд. На обох поселеннях виявлено велику кількість керамічного матеріалу, з маси якого виділено 170 горщиків, що збереглися повністю або частково у верхній частині і придатні для типологічного аналізу. Переважає посуд, виготовлений ліпним способом, кружальні посудини становили лише незначний процент.

В основу визначення типів та варіантів рашківських горщиків покладено профілювання бочка з рстельним зафіксуванням при цьому таких особливостей, як висота положення плічка і ступінь його опуклості. З урахуванням всіх відмінностей В. Д. Баран виділяє шість основних типів горщиків, а в межах кожного ще від двох до п'яти видозмін. П'ятий і шостий типи розрізняються (окрім загальноприйнятих критеріїв) ще й за широкогорістю посудин. Цей невеликий відступ від початково прийнятої схеми не викликає, однак, жодних заперечень, хоча показник широкогорлості міг бути одразу включений до схеми. Вже факт виділення аж 24 варіантів із загального числа 170 аналізованих посудин викликає сумнів такої надмірної деталізації, яку прийняв автор. Адже деякі варіанти представлені невеликою кількістю посудин, а декілька горщиків навіть випадають із типологічної таблиці як «рідкісні» або «унікальні». В окрему групу кераміки на обох поселеннях виділені нечисленні кружальні посудини, подібні до відомих на Подністров'ї з пам'яток хронологічно молодшої черняхівської культури і відрізняються лише тим, що асортимент рашківської кружальної кераміки значно бідніший і менш досконало викінчена поверхня посудин. Все це вказує на помітний занепад гончарного виробництва, яке у Подністров'ї проіснувало до кінця V ст. н. е.

Майже всі металеві знахідки виявлено на поселенні Рашків III. На поселенні Рашків II знайдено лише один невеликий бронзовий предмет. Асортимент залізних виробів відносно убогий — переважають так звані овечі ножиці та трилопатевий наконечник стріли аварського типу. А остання знахідка особливо цікава, оскільки автор за аналогіями датує її VI—VII ст., що уточнюється датуванням споруд, розташованих поряд з місцем знахідки наконечника, не раніше VII ст. Крім того, знайдено кілька уламків залізних виробів, форму яких визначити неможливо.

Більш різноманітний, хоч і нечисленний набір виробів із бронзи та срібла, які дуже допомагають у датуванні поселення. Передусім це знахідка п'ятишальчастої фібули з поселення Рашків III. Хронологія таких фібул опрацьована досить детально. Рашківська знахідка датується за аналогіями першою половиною VII ст. Бронзова пряжка для сумки наводить на дату кінця VI — першої половини VII ст. Це підкріплено точним датуванням інших бронзових виробів — браслета з потовщеними кінцями, кільцевої підвіски з трьома радіусами, спіральних підвісок та ін. А от бронзові пластинчасті браслети дають значно ранішу дату, лише другу половину V ст.

Єдиний предмет виготовлений з срібла, це фрагмент підвісного хрестика з очкоподібним орнаментом, який автор вважає предметом імпорту з Подунав'я (с. 24) або Візантії (с. 119) і орієнтовно відносить до VII ст. На жаль, ця знахідка не має чітких аналогій, які могли б підтвердити це припущення. Не можна також виключити, що хрестик пізніше випадково потрапив у заповнення безінвентарного житла № 33.

Важливе місце у загальній структурі праці займає короткий, але дуже змістовний розділ, присвячений хронології та періодизації рашківських поселень. Використовуючи дані археомагнітного методу, датування, стратиграфії, добре датованих аналогіями знахідок та даних типологічного аналізу масового матеріалу, В. Д. Баран обгрунтовує дати 89 жител та 4 господарських ям. Він визначає загальні хроноло-

гічні рамки існування обох поселень в межах другої половини V — кінця VII ст. н. е. На обох поселеннях у цих загальних рамках виділено три хронологічні періоди, готовані відповідно другою половиною V — початком VI ст., VI та VII ст. н. е. Кожний із цих періодів представлений значною кількістю житлових комплексів, що практично виключає випадковість висновків.

Дуже цікава спроба реконструкції вигляду слов'янського селища ранньосередньовічного часу. Її правомірність ґрунтується на повному дослідженні поселення Рашків III і значною мірою Рашків II. Площа обох поселень точно окреслена природними рубежами, що дозволяє автору впевнено аналізувати розробку цих ранньосередньовічних селищ. На його думку, протягом кожного з трьох хронологічних періодів на поселенні розташовувалися переважно невеликі групи по 2—7 напівземлянок. Лише нечисленні житла були закладені окремо.

Аналіз залишків житлових споруд, який послужив основою для реконструкції подністровського ранньослов'янського житла, показав, що житлом правила невелика напівземлянка підквадратної або прямокутної форми, розмірами від 4,4 до 12,3 м², з піччю-кам'янкою. В окремих житлах виявлено підпільні ями та лави-лежанки. В деяких випадках співвідношення поздовжніх осей будинків, покладених впритул, дозволило автору реконструювати їх як єдиний житлово-господарський комплекс під спільним дахом (с. 42—45).

Дослідник вважає, що дерев'яні наземні частини жител мали зрубну конструкцію (с. 56). Можливо, так було в більшості випадків, однак на плані реконструйованого комплексу жител 17—19 (с. 45, рис. 20) чітко позначена каркасна конструкція стін центральної споруди. Отже, видно, що зустрічався і такий різновид будівельної техніки.

Графічні реконструкції рашківських жител переконливі і не викликають заперечень, тим більше не припустимі деякі неточності в рисунках. Так на плані реконструйованого житла № 50 (с. 41, рис. 17) неправильно позначені місця розрізів і тільки порівняння з планом цього житла на таблиці XIII (с. 138) дає можливість правильно їх визначити. На щастя, ця помилка не має суттєвого значення для реконструкції.

Господарські споруди розміщувалися на спеціальних майданчиках поміж групами жител. В. Д. Баран звертає увагу, що на рашківських поселеннях господарських ям значно менше, ніж жител, що спостерігається і в ряді слов'янських поселень Подністров'я. За думкою дослідника, це вказує на колективне користування господарськими ямами, які були власністю общини, або її складової частини — патріархальної сім'ї. Цілковито можливо й те, що частина господарських споруд мала вигляд легких наземних куренів, від яких не збереглося помітних слідів. Обидва пояснення досить слушні.

Не виявлено також слідів магістральної дороги поселення, тому автор припускає, що дорога, найімовірніше, пролягала вздовж ріки, берег якої постійно обвалюється в результаті підмивання водою.

Запропонована В. Д. Бараном спроба реконструкції ранньослов'янського селища Рашків III ґрунтується на багатому і конкретному матеріалі, достатньо аргументована і не викликає заперечень. Рашківські поселення дають відносно мало матеріалів для характеристики господарства й економіки їх мешканців. Про землеробські заняття населення можна судити лише за відбитками зерен, що збереглися на дні посуду чи на шматках обпаленої глини. Так, засвідчено два сорти ячменю, три види пшениці, жито, горох, коноплі, льон, а також деякі бур'яни. Знарядь праці землеробів тут не знайдено. На основі остеологічного матеріалу встановлено, що рашківці розводили домашніх тварин, зокрема велику рогату худобу та свиней. Практично відсутні на поселеннях кістки диких тварин, що вказує на мінімальне значення мисливства у господарстві. Із підсобних промислів засвідчене лише рибальство, хоч воно не представлене знаряддями лову, а лише залишками риб'ячої луски.

Повністю відсутні також сліди ремесла — витоплювання заліза. Автор цілком правомірно допускає, що всі залізні вироби, знайдені на поселенні, могли потрапити сюди лише шляхом обміну. Небагаті знахідки знарядь виробництва підтверджують лише присутність на поселенні спеціалістів бронзолivarної справи та ткацтва, хоч обробку дерева, кістки та каменю можна підтвердити лише посередніми даними.

Заслугує на увагу думка автора про те, що сіроглиняна кружална кераміка тут є привізною. Він висловлює припущення, що на Середньому Дністрі ще у V ст. н. е. існували, мабуть, якісь діючі гончарські центри, що збереглися з пізньоримського

часу, звідки огрубіла сіроглиняна кружальна кераміка могла потрапляти на ранні поселення празької культури.

Дещо більше інформації дослідник отримав відносно структури ранньосередньовічних слов'янських селищ. Дослідження великого селища Рашків III показало, що поширене трактування поселень празької культури як малих родових поселень, що налічували не більше десяти жител у кожному, не може вважатися єдино правильним. Поряд з такими невеликими поселеннями існували й великі, хоч і в них житла розташовувалися невеликими групами.

Простеження розвитку поселення у часі свідчить, що у кожному хронологічному періоді кількість жител у групах збільшується, як і кількість подвір'їв, що відстоять окремо. Групи жител на поселенні відповідають, на думку автора, способу мешкання патріархальних сімей, а селища типу Рашкова III він розглядає як перехідну форму від первісної общини до сусідської.

Площа поселення залишалася незмінною, зростала лише щільність забудови і разом з нею — чисельність населення. Усі ці спостереження цінні й цікаві, тим більше, що зроблені на основі вивчення матеріалів повністю дослідженого селища.

У підсумковому розділі В. Д. Баран визначає місце рашківських поселень серед синхронних пам'яток Східної та Середньої Європи, дає характеристику пам'яток празької культури Подністров'я і висловлює свій погляд на проблему походження празької культури взагалі.

Вивчення окремих елементів матеріальної культури мешканців рашківських поселень на широкому фоні синхронних пам'яток дало автору підставу стверджувати безсумнівну перевагу на досліджуваних пам'ятках елементів, спільних для всіх пам'яток празької культури з усього ареалу її поширення. Одночасно виявлені ним локальні особливості дозволяють йому виділити окрему подністровську групу пам'яток цієї культури. Чи не найцікавішою особливістю цієї групи є наявність ряду пам'яток дуже раннього датування (кінець V ст.), які за деякими ознаками дуже близькі до найпізніших пам'яток ранішої, черняхівської, культури цього регіону. Автор підкреслює, що вони близько споріднені також з пам'ятками київської культури. Дослідник відзначає, що саме у Подністров'ї з'являються найраніші поселення празької культури вже у V ст. н. е. (с. 77), хоч і не визначає остаточно місце її виникнення, заперечуючи лише проти віслоодерської теорії її походження. Обережність автора цілком зрозуміла, адже празька культура дуже нерівномірно досліджена в різних районах своєї великої території. Не виключено, що дуже ранні пам'ятки ще можуть бути виявлені в інших районах її поширення. На даному етапі досліджень Подністров'я має право претендувати на назву колицки празької культури.

Цілком справедлива думка дослідника, що у світлі сучасних досліджень будь-які спроби представити слов'янські ранньосередньовічні старожитності як прямий розвиток однієї якоїсь культури (київської, черняхівської, пшеворської) виявилися б безуспішними. Справжній родовід празької культури, мабуть, значно складніший (с. 78).

Повертаючись до перших рядків рецензованої монографії, де говориться про територію поширення празької культури, зазначимо, що автор визначає її як одну з найяскравіших слов'янських культур раннього середньовіччя. Вона займала величезну територію на просторах Південно-Східної та Середньої Європи від Середнього Дніпра, Прип'яті та Попруття на сході до верхів'їв Дунаю та Ельби на південному заході (с. 3), тобто територію, заселену в подальшому і східними, і західними, і південними слов'янами. Подібне визначення території празької культури знаходимо і в працях інших провідних археологів-славістів¹. Зрозуміло, що культура, яка охоплює таку велику територію, не може бути абсолютно однорідною і представлена рядом локальних варіантів зі своїми етнографічними особливостями. Як приклад В. Д. Баран виділяє подністровський і волинський варіанти. Це явище відбиває певний етап в історичному розвитку давніх слов'ян. Зіставлення цих фактів з даними мовознавства дає цікаві результати. Відомий славіст Ф. П. Філін дійшов висновку, що в VI—VII ст. н. е. тільки починається розпад загальнослов'янської мови і з'являються різні діалектні зони. В цей час ще не було ні окремих мов, ні сформованих слов'янських народностей. Слов'яни, на його думку, об'єднувалися в племена і племінні союзи. В де-

¹ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 12; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 8; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 9; Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V—VII w. n. e.— Kraków, 1979.— S. 11—12.

яких слов'янських областях виникали вже навіть початки державності². Ці погляди Ф. П. Філіна не знайшли повної підтримки в мовознавчому світі і є предметом жвавої дискусії. Однак співставлення їх з даними археології, а саме з фактом різючої єдності матеріальної культури в VI—VII ст. н. е. на величезних просторах, заселених згодом як східними, так і західними та південними слов'янами, може бути інтерпретоване як доказ того, що загальнослов'янська єдність була в цей час об'єктивною реальністю, а процес диференціації трьох галузей слов'янства тільки починався.

Ці міркування висловлені рецензентом в порядку постановки питання. Треба сподіватися, що дослідники слов'янських старожитностей VI—VII ст. ст. звернуть більш пильну увагу на цей аспект і спробують дати йому науково обгрунтоване пояснення.

Додаток до монографії — це широка публікація всіх об'єктів, виявлених на поселеннях Рашків II і III. Тут у стислій формі вивчено і об'єктивно описано кожний об'єкт та виявлений в ньому інвентар. Dodatok містить 63 таблиці, ілюстрації — плани об'єктів та зарисовки речового інвентаря. Слід відзначити повноту і скрупульозність виконання ілюстративного матеріалу, вдале і продумане компонування таблиць, якісні ілюстрації.

Рецензована книга є насамперед детальною високоякісною публікацією результатів досліджень поселень ранньослов'янської празької культури Рашків II і III. Рашків III — перше повністю досліджене поселення цієї культури, на основі матеріалів якого В. Д. Баран обгрунтовує реконструкцію слов'янського поселення VI—VII ст. та характеризує господарство, економіку, соціальний уклад його мешканців та їх демографію. Проводячи широке порівняння з результатами досліджень синхронних селищ сусідньої території, він виділяє подністровський варіант празької культури, простежує його генетичні корені, що дає підстави для висловлення цікавих, досить аргументованих думок про походження празької культури взагалі. Усі положення автор переконливо аргументує численними джерельними матеріалами, уникаючи слабо обгрунтованих тверджень і обережно формулюючи свої думки там, де зараз, через недостатність матеріалів, він змушений обмежуватися висловленням припущень. Критика поглядів опонентів подана в діловому академічному тоні.

В. Д. Баран розглядає ряд актуальних питань теоретичного плану, тому його монографія є вагомим внеском у розвиток ранньослов'янської археології. Її основні положення можуть бути предметом глибокого вивчення вітчизняних та зарубіжних спеціалістів.

Монографія чітка за структурою, логічна за формулюванням наукових положень, витримана за науковим стилем та доступна за викладом думок.

Це безсумнівний творчий успіх автора.

Одержано 15.05.89.

В. В. АУЛІХ

² Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.—Л., 1962.—С. 222.

Винников А. З.

Славянские курганы лесостепного Дона.—

Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984 (192 с., 39 илл.)

Як відомо, поховальні пам'ятки є однією з найважливіших категорій археологічної культури; вивчення матеріалів та спостереження, зроблені в процесі розкопок, дають підстави для розробки питань етнічної та племінної належності населення, що залишило ці пам'ятки, а також для висвітлення інших сторін його соціально-економічного і культурного розвитку. Оскільки поховальний обряд формується під дією ідеологічних уявлень і в певній мірі відбиває рівень розвитку суспільства, його вивчення виявляється важливе для реконструкції суспільних відносин.

У цьому плані значну увагу привертає праця А. З. Винникова, присвячена вивченню могильників боршевської культури. Поховальні пам'ятки слов'ян Подоння ві-

© О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, 1990 р.